

AGRARISCH WOON-WERKVERKEER IN ZEVENTIENDE-EEUWS SINAAI

De ruimtelijke organisatie van landerijen op het vroegmoderne Vlaamse platteland¹

Rural commuter traffic in seventeenth-century Sinaai. The geographical organisation of farmlands on the early modern Flemish countryside

Although historians have assumed a general, conscious dispersal of the parcels belonging to a medieval or early modern holding over the village lands, empirical research on the geographical organisation of farmlands, especially for the Low Countries, remains scarce. However, this in-depth case study of a typical early modern Flemish village, on the basis of an unique village land register and by means of GIS and spatial analysis methods, demonstrates that the striving for scattering was not ubiquitous. Moreover, in this village, besides the already identified factors, the location of the parcels cultivated by individual villagers also varied according to the type of their holdings and their divergent income strategies.

Verspreiden om risico's te vermijden?

In de vroegmoderne rurale samenleving was de ligging van de landerijen ten opzichte van de hoeve met centrale bedrijfsgebouwen onmiskenbaar van belang. Grondbezit en -gebruik vormde in deze periode nog steeds voor het grootste deel van de bevolking de primaire bron van inkomsten.² De boerderij was zowel het vertrekpunt van arbeidskrachten, dieren, materiaal en mest naar de percelen, als de plaats waar de oogst heen werd gebracht. De afstand tussen de boerderij en de bewerkte percelen bepaalde dus mede de productiviteit van het landbouwbedrijf. Het afleggen van een grote afstand kostte

1. Dit artikel behandelt de voornaamste conclusies van mijn licentiaatsverhandeling, voorgelegd aan de Universiteit Gent in 2007. Graag bedank ik E. Thoen, T. Soens, T. Lambrecht, J. Dumolyn en J. Haemers voor hun constructieve opmerkingen en voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

2. B.J.P. van Bavel en P. Hoppenbrouwers (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)* (Turnhout 2004) 13.

tijd en energie die niet aan andere activiteiten kon worden besteed, met een inkomensverlies als gevolg. Het toezicht op de groei van de gewassen en op het vee en het beletten van schade was eveneens afhankelijk van de afstand tussen de landerijen en de hoeve. De ligging hield daarnaast ook verband met de bodem, die binnen een beperkt gebied uitgesproken verschillen in samenstelling en waterhuishouding kon vertonen. Een landbouwer diende rekening te houden met die bodemkenmerken wilde hij zijn inkomen op peil houden. Kortom, de ruimtelijke organisatie van de landerijen had zonder twijfel invloed op de manier waarop een rurale gemeenschap functioneerde.

Voor de late Middeleeuwen en vroegmoderne periode stelden historici een verregaande ruimtelijke versnippering vast van percelen bewerkt door één landbouwwitbating.³ Aan het begin van de negentiende eeuw poneerde de bekende agronoom J.F. de Lichtervelde voor zandig Vlaanderen dat de minuscule percelen zo sterk verspreid lagen en op zo'n grote afstand van de boerderij dat het noodzakelijk frequente overbrengen van de ploeg soms niet meer de moeite loonde.⁴ Terwijl De Lichtervelde de verbrokkeling negatief beoordeelde, beklemtonen twintigste-eeuwse historici precies de voordelen ervan. Volgens M. Bloch minimaliseerde een spreiding van de kavels immers de impact van natuurlijke of menselijke rampen, zoals hagelstormen, plantenziektes en verwoestingen.⁵ Vooral D. McCloskey ging in de afgelopen decennia dieper in op deze redenering. De versnippering van het bedrijfsareaal was volgens McCloskey een beredeneerde vorm van risicospreiding, bij gebrek aan andere mogelijkheden. Een spreiding verminderde de risico's op schade aangebracht door loslopende dieren, diefstal, insectenplagen, plantenziektes en plundering door legerbendes. McCloskey benadrukte het gevaar op misoogsten als gevolg van de weersomstandigheden. Gezien het variërende reliëf en de wisselende bodemgesteldheid hadden temperatuur en neerslag een verschillende lokale impact op de opbrengsten.⁶ Recent beaam-

3. D. McCloskey, 'The open fields of England: rent, risk and the rate of interest, 1300-1815', in: D.W. Galenson (ed.), *Markets in History: Economic studies of the past* (Cambridge 1989) 10-12.

4. 'Les terres de quantités de fermes sont distribuées d'une manière si désavantageuse pour leur culture que quand on l'aurait fait exprès, on n'aurait pu faire pis. Au lieu d'être rassemblées en un même lieu, elles sont morcelées avec d'autres héritages en petites parcelles, ce qui est un grand inconvénient pour tous, car il faut que réciproquement chacun passe journellement sur les terres de son voisin, pour labourer, fumer et moissonner les siennes. Souvent il faut les aller chercher à une grande distance; la dépense augmente, il y a plus de fatigue et de temps perdu; quelques parcelles sont si petites qu'elles ne valent pas la peine d'y transporter les charrues aussi souvent qu'il serait nécessaire', J.F. de Lichtervelde, *Mémoire sur les Fonds ruraux du Département de L'Escaut* (Gent 1815) 94.

5. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Parijs 1976) 56.

6. D. McCloskey, 'The Prudent Peasant: New Findings on Open Fields', *Journal of Economic History* 51 (1991) 343-352.

den C.T. Baker en C.G. Reed McCloskeys stelling dat kleine, geïsoleerde percelen risico's reduceerden, maar volgens hen in de eerste plaats omdat ze een efficiënte belegging vormden. Kleine percelen verkochten de boeren gemakkelijk bij tegenslag, terwijl bij voorspoed kleine oppervlaktes land stelselmatig geaccumuleerd konden worden. Zij zien hun stelling bewezen door de overvloedige transacties van kleine percelen in slechtere economische periodes.⁷ H. Elerie stelde eveneens dat boeren in het vroegmoderne Drenthe hun gronden doelbewust spreidden, maar voornamelijk met het oog op een diversificatie van het bodemgebruik. Met het oog op hun bedrijfsvoering streefden de Drentse landbouwers bij de samenstelling van hun areaal naar een beredeneerde combinatie van velden, bouwland, weides of hooilanden. Het bodemgebruik en de bedrijfsvoering stonden in voortdurende wisselwerking met elkaar, zodat een verandering in de bedrijfsvoering de voorkeur voor andere gronden teweegbracht.⁸

De aangehaalde historici benadrukken dus dat landbouwers hun gronden doelbewust spreidden. Zij hebben minder aandacht voor algemene sociaal-economische factoren, die eveneens de locatie van de landerijen bepaalden en zelfs de vrije keuze konden inperken, zoals de eigendomsverhoudingen of de karakteristieken van de grond- en pachtmarkt. Bovendien werd de ligging van de door een landbouwbedrijf geëxploiteerde percelen tot nu toe nauwelijks systematisch onderzocht, zeker niet voor de Lage Landen.⁹ Daarom onderzoek ik aan de hand van een vroegmoderne Vlaamse casus op welke manier de landerijen bewerkt door één uitbating georganiseerd lagen ten opzichte van de hoeve. Bovendien liet deze casus toe na te gaan welke factoren van invloed waren op die specifieke organisatie.

Het plattelandsdorp Sinaai, gelegen in het noordoosten van het oude graafschap Vlaanderen, vormde ten eerste een geschikte casus vanwege het unieke en uitgebreide bronnenmateriaal. Voor dit dorp bleef namelijk een uitzonderlijk landboek met kaarten bewaard dat dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.¹⁰ Ook voor andere Vlaamse dorpen beschikken we over deze pre-kadastrale bronnen, maar de meeste zijn niet ouder dan de achttiende eeuw en doorgaans gingen de kaarten verloren. Bovendien hoorde bij het Sinaaise landboek een uitzonderlijk aanvullend register. Ten

7. C.T. Bekar en C.G. Reed, 'Open fields, risk and land divisibility', *Explorations in Economic History* 40 (2003) 316-323.

8. H. Elerie, *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapstudie van Koekange en de Reest* (Groningen 1998) 422-428.

9. D. McCloskey hanteerde de opdeling van het bedrijfsareaal in verschillende juridische eenheden als bewijs voor de ruimtelijke versnippering over de *open fields* in laatmiddeleeuws Engeland, McCloskey, 'The open fields of England', 7-9. Mogelijk lagen die verschillende eenheden precies naast of dicht bij elkaar.

10. Rijksarchief Beveren (verder RABE), Oud Archief Sinaai (verder OAS) 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670.

tweede sluiten de kenmerken van de Sinaaise rurale gemeenschap nauw aan bij de structurele sociaal-economische kenmerken van het vroegmoderne Vlaamse platteland, zoals vastgesteld door E. Thoen, T. Lambrecht en R. Vermoesen.¹¹ De overheersing van het boerenbezit, de polarisatie tussen klein- en grootbedrijf en de losse, informele perceelspacht maakt Sinaai op sociaal-economisch vlak representatief voor de regio zandig Vlaanderen, door B. van Bavel recent gekenschetst als een van de belangrijke constituerende regio's met een eigen ontwikkeling en dynamiek binnen het geheel van de Lage Landen.¹²

Het gebruik van Geografische Informatie Systemen (GIS) liet een adequate verwerking van de gegevens uit het landboek toe met als resultaat een gedetailleerde reconstructie van de ligging van de landerijen van de Sinaaise landbouwbedrijven.¹³ GIS bood ook de hulpmiddelen om die reconstructiekaarten ruimtelijk te analyseren: welke afstand dienden de landbouwers af te leggen tussen hun hoeve en de percelen?¹⁴ Het resultaat van deze analyse, in combinatie met gegevens uit boedelbeschrijvingen en pachtcontracten, leerde dat ook andere dan tot dusver in de literatuur benoemde factoren een rol speelden bij de inrichting van het bedrijfsareaal. Daarnaast demonstreert deze casus dat de als algemeen beschouwde tendens tot spreiding niet overal aanwezig was.

11. E. Thoen, 'A "commercial survival economy" in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages-19th century)', in: P. Hoppenbrouwers en J.L. Van Zanden (eds.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in the light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 102-157; T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18e eeuw* (Gent 2002); R. Vermoesen, *Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens, de regio Aalst 1650-1800* (Gent 2011).

12. B.J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).

13. GIS of Geografische Informatie Systemen wordt gedefinieerd als een computersysteem dat hulpmiddelen biedt om aan elkaar gekoppelde ruimtelijke en niet-ruimtelijke gegevens te structureren, op te slaan, te bewerken, te beheren, op te vragen, te analyseren en weer te geven, zodanig dat die gegevens nuttige informatie opleveren voor het beantwoorden van een gegeven beleids- of onderzoeksvraag, zie P. Hendriks en H. Ottens, *Geografische Informatie Systemen in ruimtelijk onderzoek* (Assen 1997). Voor een recent overzicht van het gebruik van GIS in de geschiedwetenschap, zie I.N. Gregory en R.G. Healey, 'Historical GIS: structuring, mapping and analysing geographies of the past', *Progress in Human Geography* 31 (2007) 638-665; O. Boonstra en A. Schuurman (eds.), *Tijd en ruimte: nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2010).

14. Met de begrippen hoeve of boerderij geef ik de plaats aan waar zich de woning en de bedrijfsgebouwen bevonden. De gronden die bij de hoeve hoorden duid ik aan als landerijen of percelen. Het geheel duid ik aan als een bedrijf of uitbating.

Landboeken en GIS

Hoewel historici zich in de afgelopen decennia amper inlieten met de ruimtelijke organisatie van landerijen op bedrijfsniveau, werd de ligging van de gronden ten opzichte van de hoeve regelmatig aangewend om uitspraken te doen over het karakter van de ontginning en de evolutie van het landschap. Een patroon van evenwijdige lange smalle stroken land met aan het uiteinde een hoeve, de stroken loodrecht georiënteerd op een weg of vaart, relateert men bijvoorbeeld aan systematische ontginning, zoals de copeontginningen in het Hollandse veengebied.¹⁵ H. Renes leidde bijvoorbeeld in het Limburgse Zelder en Biesterfeld een eenmalige opsplitsing van de oorspronkelijke kasteelboerderij af uit het feit dat omstreeks 1731-1732 de landbouwers aldaar telkens één of twee percelen met ongeveer dezelfde oppervlakte in elk blok van het dorpsareaal bewerkten.¹⁶ T. Spek reconstrueerde de ligging van de bouwlanden van enkele zeventiende-eeuwse boerderijen in Drenthe om het evoluerende belang van de essen als gemeenschappelijk bouwland na te gaan.¹⁷ In het onderzoek voor Vlaanderen naar de relatie tussen bewoning rond gemene pleinen en de bewerking van het gemeenschappelijke bouwland door die bewoners kwam eveneens de ligging van de constituerende percelen aan bod.¹⁸

Een reden voor de beperkte aandacht voor dit onderwerp vormt de soms onvoldoende integratie van de historische geografie en de sociaal-economische geschiedenis in Nederland en België de afgelopen decennia. Historische landschappen kunnen pas afdoende verklaard worden door te verwijzen naar de manier waarop de mens, steeds collectief, in zijn levensbehoeften probeerde te voorzien. Een inherent regionaal of lokaal perspectief verdient daarbij de voorkeur boven het inpassen van regionale of lokale situaties in macro-economische of macro-geografische modellen, aldus E. Thoen.¹⁹ Met het relateren van geografische aan sociaal-economische aspecten van een rurale gemeenschap probeer ik aan deze kritiek tegemoet te komen.

15. H. Renes, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap* (Hilversum 2010) 85-94.

16. H. Renes, 'Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden Limburg' (doctoraatsverhandeling Wageningen Universiteit 1999) 240-242.

17. T. Spek, 'Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie' (doctoraatsverhandeling Wageningen Universiteit 2004) 978-979.

18. E. Thoen, 'Le paysage flamand et les structures de la société médiévale: nouvelles hypothèses sur l'origine et la fonction des Kouters', in: J.M. Yante (ed.), *Autour du «village». Etablissements humains: finages et communautés rurales entre Seine et Rhin (1ve-XIIe siècles)* (Turnhout 2011) 395-399.

19. E. Thoen, 'La géographie historique, discipline en crise: plaidoyer pour une nouvelle approche. Un regard subjectif sur l'étude historique du paysage', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 89 (2011) 803-806.

De gebrekkige belangstelling komt ten tweede voort uit de schaarste aan adequate bronnen. Lokale gedetailleerde kaarten zijn voor de vroegmoderne periode zeldzaam. Grootgrondbezitters lieten in de zeventiende en achttiende eeuw hun ruraal patrimonium soms op kaart stellen. Ook waterschappen hanteerden geregeld kaarten als hulpmiddel bij het heffen van waterstaatslasten. Beide cartografische bronnen geven slechts een aanduiding van de eigenaars van de percelen waardoor historici zich bij onderzoek naar ruimtelijke patronen in (deels) verdwenen landschappen toespitsten op de bezitsverhoudingen.²⁰ Kaarten met een aanduiding van de grondgebruikers daarentegen komen amper voor. Toch bestaan er mogelijkheden. Zo kunnen sinds kort de vroegmoderne Friese landbouwbedrijven geografisch voorgesteld worden. De per boerderij geordende grondboekhouding die teruggaat tot omstreeks 1700 wordt gekoppeld aan de recent gedigitaliseerde negentiende-eeuwse kadasterkaarten. Het is zelfs mogelijk de gegevens van eigenaars en pachters van alle boerderijen uit 1640 te visualiseren.²¹ In het licht van recent onderzoek dat het belang van perceelspacht in de Lage Landen benadrukt, is een verschuiving van de bezitsverhoudingen naar de uitbatingseenheden in het landschapshistorisch onderzoek opportuun.²²

Voor het vroegmoderne Vlaanderen is het landboek dé bron bij uitstek die een koppeling toelaat tussen geografische en sociaal-economische gegevens. Na een aanvankelijk enthousiasme raakte deze bron in de jaren negentig in vergetelheid. Verschillende studies toonden niettemin de uitgebreide mogelijkheden van landboeken aan.²³ Landboeken zijn pre-kadastrale documenten waarin topografisch alle percelen binnen een parochie of een andere territoriale omschrijving zijn beschreven. Deze registers werden opgesteld met het oog op de inning van de directe belasting vanwege de regionale of centrale overheid, waarbij grondgebruik als basis fungeerde. Naast een vermelding van de eigenaar en de oppervlakte kreeg elk perceel in de beschrijving ook

20. Recente voorbeelden zijn J. Huiting, 'Speurtocht naar microlandschap. Reconstructie van het grondbezit rond Vleuten', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002) 88-91; N. Vanslebrouck, A. Lehouck en E. Thoen, 'Past landscapes and present-day techniques: reconstructing submerged medieval landscapes in the western part of sealand Flanders', *Landscape History* 27 (2005) 51-64; R. Hackeng, *Het middeleeuws grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).

21. J.A. Mol en P. Ekamper, 'De kadastrale kapstok. HISGIS Fryslân als model voor een Nederlands basissysteem', in: O. Boonstra en A. Schuurman (eds.), *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2010) 198-209.

22. B.J.P. van Bavel, 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield (eds.), *The development of leasehold in Northwestern Europe* (Turnhout 2008) 190-194.

23. Voor een overzicht zie T. Lambrecht, 'Landboeken als sociaal-economische bron' en L. Vervaeke, 'Landboeken als historisch-geografische bron', in: *Repertorium voor Vlaamse landboeken en ommelopers* (in voorbereiding 2012).

Afb. 1 Rijksarchief Beveren, Oud Archief Sinaai, nr. 78. Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670: kaart van de wijk Papen Acker.

een nummer dat verwees naar een kadastrale kaart, opgesteld door een landmeter. Die kaarten bleven slechts sporadisch bewaard. De meeste dorpsarchieven beschikken enkel over quoteboeken, de documenten van de volgende fase in het fiscale proces, waarin de informatie niet meer ruimtelijk, maar hoofdelijk gerangschikt werd.

Voor Sinaai bleef een uitzonderlijk landboek bewaard. In 1668 gaf de dorpsoverheid aan landmeter Anthonis Van Landeghem opdracht het grondgebied op te meten en zijn bevindingen te verzamelen in een landboek met kaarten.²⁴ In vergelijking met andere exemplaren betreft het een relatief vroeg landboek met intacte, technisch hoogstaande en gedetailleerde kaarten van de verschillende wijken van het dorp. Bovendien liet de dorpsoverheid tegelijkertijd in een afzonderlijk register de namen van de gebruikers van alle percelen optekenen, met een verwijzing naar het landboek.²⁵ Van elk perceel kennen we dus niet alleen de eigenaar, maar ook de gebruiker.

De informatie uit het landboek en het bijhorende register met grondgebruikers voerde ik in in een databank, geordend per perceel.²⁶ De databank liet toe de eigendomsverhoudingen binnen het dorp en de omvang van elk landbouwbedrijf, met daarin het aandeel van de eigengeërfde en de gepachte grond, te berekenen. Op die manier beschikte ik over twee belangrijke parameters voor een rurale gemeenschap, namelijk grondbezit en -gebruik. Vervolgens kwam het erop aan de cartografische informatie uit het landboek te visualiseren en te analyseren en niet louter als illustratie te gebruiken, zoals in het verleden soms gebeurde. In een aantal oudere studies op basis van landboeken stelde men immers de landerijen cartografisch voor, maar liet men het daarbij.²⁷

Een intensief gebruik van GIS opende nieuwe mogelijkheden. Aangezien het aanwenden van GIS in het sociaal-ruimtelijk onderzoek van pre-industriële steden tot nieuwe inzichten leidde, dient de techniek ook functioneel aangewend te worden om ruimtelijke aspecten van de rurale samenleving te belichten.²⁸ De kaarten uit het Sinaaise landboek tekende ik met behulp

24. RABE, OAS 78: Kaartboek door landmeter Anthonis Van Landeghem, 1668-1670, f° 2.

25. RABE, OAS, 126: Prijsboek van Sinaai, 1668.

26. In dit onderzoek beschouwde ik percelen als fysieke percelen, in het landschap herkenbare eenheden, in tegenstelling tot eigendomspercelen of kavels, juridische eenheden, Renes, *Landschappen van Maas en Peel*, 167.

27. Zie bijvoorbeeld J. Ockeleij, *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem* (Brussel 1984) 91-94; A. Verhoeve en G. Larmoe, 'Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 58 (1988) 340.

28. Zie bijvoorbeeld C. Lesger, M. Van Leeuwen en G. Buzing, 'Residentiële segregatie in Delft', in: O. Boonstra en A. Schuurman (eds.), *Tijd en ruimte. Nieuwe toepassingen van GIS in de alfawetenschappen* (Utrecht 2010) 52-61; T. Bisschops, 'Ruimtelijke vermogensverhou-

van GIS op perceelsniveau uit, met aanduiding van het water- en wegennet en de bewoning. Een negentiende-eeuwse kadasterkaart en een hedendaagse topografische kaart dienden daarbij als referentiekaarten.²⁹ Ten slotte koppelde ik de databank met percelen aan de ruimtelijke informatie opgeslagen in het GIS. Op die manier kon ik de ligging van de hoeves en de landerijen van de Sinaaise landbouwbedrijven visualiseren. GIS bood bovendien de mogelijkheid de opgestelde reconstructiekaarten ruimtelijk te analyseren.³⁰ Voor het analyseren van geografische gegevens staat een arsenaal aan technieken ter beschikking, geordend onder de noemer *spatial analysis* en steunend op inzichten van de geostatistiek en kaartalgebra.³¹ In deze studie werd gekozen voor een eenvoudige methode van *spatial analysis*, namelijk het opmeten van afstanden. Voor elk landbouwbedrijf mat ik de afstand van de hoeve tot aan de verschillende landerijen, van toegang tot toegang. Ik volgde daarbij telkens de officiële wegen en bruggen over rivieren, zoals weergegeven op de landboekkaarten. Indien het perceel zich niet langs een weg bevond, mat ik de afstand over de percelen die volgens het landboek belast waren met het recht van overweg. Gezien het belang van losse pachtpercelen voor de Sinaaise landbouwbedrijven maakte ik een onderscheid tussen de eigengeërfde en de gepachte geëxploiteerde percelen. Wegens de betekenis van het pachtstelsel in vroegmodern zandig Vlaanderen, dat aan het eind van deze periode zelfs een enorme uitbreiding kende, sluit een focus op de gebruikspcelen beter aan bij de realiteit dan een focus op de bezitspercelen.³²

Door het intensieve en tijdrovende karakter van deze oefening selecteerde ik een staal van landbouwbedrijven, namelijk diegene waarvan de hoeve zich in het zuidelijke gedeelte van het dorp bevond, met het grondbezit en -gebruik van die bedrijven in het noordelijke deel inbegrepen. Het zuidelijke gedeelte bood het meest representatieve en gevarieerde beeld omdat hier het overgrote deel van de Sinaaise bedrijven en het dorpscentrum lag. Het noordelijke gehucht Klein-Sinaai werd volledig gedomineerd door de cisterciënzerabdij van Boudelo als grootgrondbezitter.³³ De uiteindelijke analyse had betrekking op 150 uitbatingen gelegen binnen een gebied van 1000 hectare. Uiter-

dingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen', *Tijdschrift voor Stadsgechiedenis* 2 (2007) 121-123.

29. Universiteitsbibliotheek Universiteit Gent, Kadastrale kaart Sinaai, uitgave P.C. Popp, 1858-1862; Nationaal Geografisch Instituut, Topografische Kaart van België, 14/7-8, 2000.

30. I.N. Gregory, *A Place in History: A Guide to using GIS in Historical Research* (Oxford 2003) 49-54.

31. M. Antrop en Ph. De Maeyer, *Theoretische concepten van GIS* (Gent 2003) 11.

32. L. De Kezel, 'Grondbezit in Vlaanderen, 1750-1850', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988) 74.

33. P. Pas, *De Wase en Gentse Boudelo-abdij: van paleis in de moerassen tot eiland in de Waterwijk* (Belsele 1998).

aard beperkte het bedrijfsareaal zich niet tot de dorpsgrenzen, vooral niet van de bedrijven gelegen vlak bij de grenzen. Het gebrek aan contemporaine landboeken van de belendende dorpen maakt evenwel dat dit fenomeen aan ons oog onttrokken blijft. Uit de Sinaaise boedelbeschrijvingen en uit ander onderzoek blijkt dat het bezit in andere dorpen vaak in pacht gegeven werd.³⁴

Sinaaise landerijen en hoeves in 1670

Sinaai, gelegen in de kasselrij van het Land van Waas, behoort bodemkundig tot de Vlaamse zandstreek. De bodem bestaat uit nat lemig zand, geschikt voor grasland en matig geschikt voor akkerbouw. Langs de rivier de Moervaart, die de westelijke grens van het dorp vormt, liggen alluviale kleigronden.³⁵ Een systeem van gecontroleerde overstromingen met afzetting van vruchtbaar slib zorgde ervoor dat deze gronden kwalitatief goed hooi opleverden.³⁶ In het uiterste zuidoosten van het dorp maakt het zand lokaal plaats voor stuifzand. Op deze humusarme, onvruchtbare gronden was weinig landbouwbedrijvigheid mogelijk.³⁷ Het vlakke reliëf wordt enkel doorsneden door de Lysdonkdele, een gekanaliseerde waterloop.

Reconstructiekaart 1 laat zien dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw het grondgebied volledig in cultuur was gebracht. Heide- of bosgebieden kwamen niet voor. De landmeter onderscheidde als bodemgebruik meersen (regelmatig overstroomde graslanden) en aangeplante bossen, respectievelijk gelegen langs de Moervaart en in het zuidoosten van het dorp. De overige gronden, die 86 procent van het studiegebied innamen, zijn derhalve als tijdelijk of permanent akkerland te beschouwen.³⁸

Sinaai vertoonde in de zeventiende eeuw een bijzonder regelmatige ordening van de percelen, grotendeels bestaande uit aaneengesloten, regelmatige blokpercelen.³⁹ Lange smalle percelen bevonden zich langs de Moervaart. De oudste topografische kaart van de zuidelijke Nederlanden geeft aan dat deze

34. RABE, Archief van het leenhof en van de vierschaar van Sinaai en Belsele (verder ALVSB), 101-103: boedelbeschrijvingen Sinaai 1660-1689; R. Vermoesen, *Markttoegang*, 139.

35. Op basis van de bodemkaart, geproduceerd en ter beschikking gesteld door het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen, <http://geo-vlaanderen.agiv.be/geo-vlaanderen/bodemkaart/> (27 februari 2012).

36. Volgens agronoom P. Lindemans behoorden deze hooimeersen tot de beste van België, P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* deel 1 (Antwerpen 1994) 452.

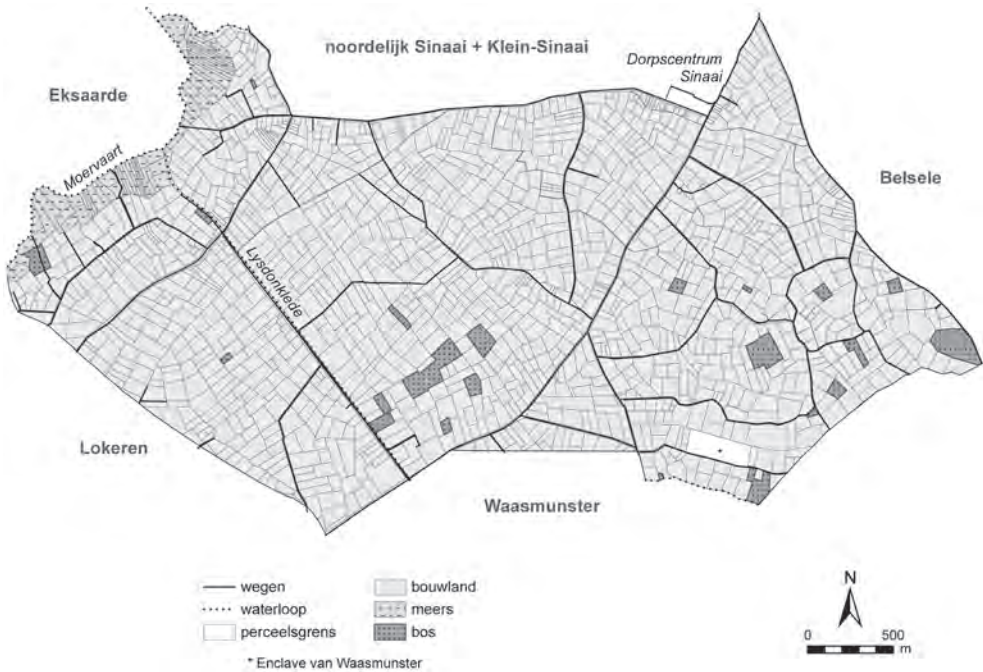
37. F. Snacken, 'Streekindeling en begrenzing van het Land van Waas', *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 30 (1961) 220-220.

38. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

39. H. Renes, *Typologieën van bewonings- en perceelsvormen* (Wageningen 1984) 57.

rechthoekige percelen omzoomd waren met een brede, vaste begroeiing.⁴⁰ Perceelscomplexen waarop collectieve rechten of verplichtingen rustten, kwamen zelden voor in dit deel van zandig Vlaanderen, ook niet in Sinaai. Daarnaast kenden de Sinaaise percelen anno 1670 een immense fragmentatie: meer dan 85 procent was kleiner dan één hectare, ongeveer 40 procent was zelfs kleiner dan een halve hectare. Blokken groter dan twee hectare kwamen slechts sporadisch voor.

RECONSTRUCTIEKAART 1 *Percelleringspatroon, bodemgebruik, waterlopen en wegen in Sinaai, 1670*

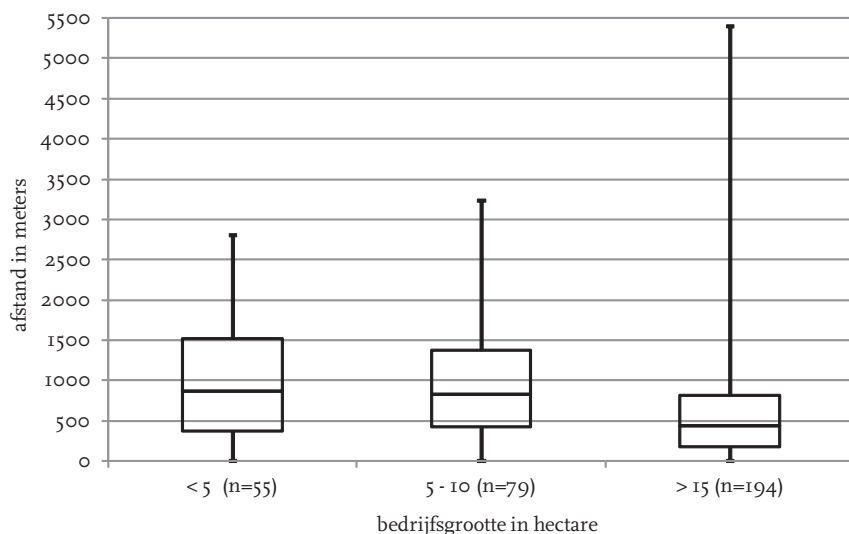
De boerderijen lagen verspreid over het volledige dorpsgebied met de wegen als ordeningsprincipe. Alleen het dorpsplein met de kerk vormde een bewoningsconcentratie, waar de weg richting Eksaarde en de primaire verbindingsweg tussen de steden Gent en Hulst elkaar kruisten. In het dorpscentrum leefden voornamelijk de landbouwers met een minuscuul bedrijf. De bedrijfszetels van de uitgestrekte uitbatingen daarentegen lagen op een aanzienlijke afstand van het dorpscentrum.

Het bedrijfsareaal vertoonde over het algemeen een aanzienlijke verbroking: percelen behorend tot de verschillende bedrijven lagen versnipperd over het dorpsareaal. Door die versnippering lagen vele percelen ingesloten,

40. Koninklijke Bibliotheek van Brussel, *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris, 1777-1780* (Tiel 2009).

zodat toegang tot het eigen perceel slechts mogelijk was door over het land van een ander te passeren. Bijgevolg was meer dan een derde van de percelen in 1670 belast met het recht van overpad.⁴¹ Het meten van de afstand die elke landbouwer moest afleggen van zijn hoeve tot de constituerende percelen gaf aan dat tussen de verschillende bedrijven een discrepantie bestond. Uitbaters met een groter bedrijfsareaal legden een aanzienlijk kortere afstand af dan de landbouwers die een beperktere oppervlakte exploiteerden. Zoals uit grafiek 1 blijkt, bedroeg de mediaan van de afstand tussen hoeve en percelen bij de grootste bedrijven 372 meter. Bij de bedrijven die minder dan tien hectare grond bewerkten, bedroeg die mediaan daarentegen meer dan 800 meter.

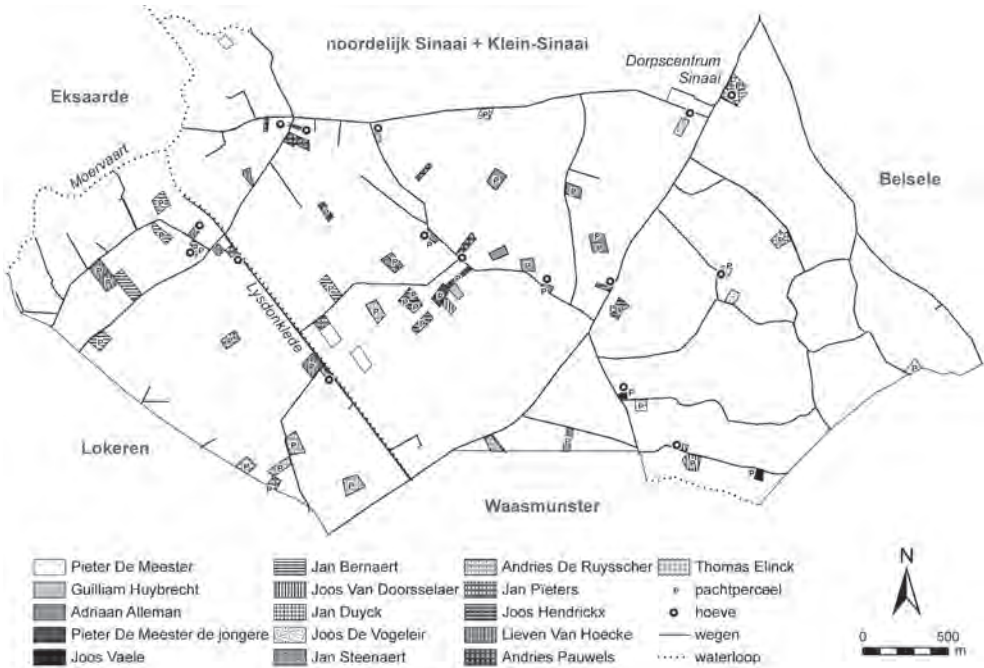
GRAFIEK 1 Afstand tussen de hoeve en de landerijen van een aantal bedrijven in Sinaai in 1670 (N = aantal percelen)

De reconstructiekaarten maken duidelijk dat het opgemerkte afstandsverschil samenhangt met een verschillende mate aan concentratie. Bij de grootste landbouwbedrijven bevonden de meeste gronden zich in één complex rondom de bedrijfszetel, of situeerden de exploitatieblokken zich in de onmiddellijke omgeving van de boerderij. Er bestond niettemin een verschil in gradatie tussen de grotendeels eigengeërfde en de gepachte bedrijven. Bij sommige grote pachtexploitaties was de landconsolidatie quasi compleet (kaart 3). De sterke concentratie rondom de bedrijfszetel sloot evenwel niet uit dat deze groep landbouwers enkele excentrisch gelegen percelen bewerkten.

41. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670. De oppervlakte ingenomen door een overweg trok men af van de oppervlakte van het perceel bij het berekenen van de belasting.

RECONSTRUCTIEKAART 2 Ruimtelijke organisatie van de percelen bewerkt door landbouwers met een bedrijf kleiner dan vijf hectare

In vergelijking met de grootste uitbaters lag het beperkte aantal percelen van de kleinste uitbaters meestal verder en bovendien elk afzonderlijk verwijderd van de boerderij. Zo lag de hoeve van Joos De Vogeleir (kaart 1), uitbater van een bedrijf van 1,8 hectare, in de wijk Ruysseleer. Eén perceel bevond zich in dezelfde wijk, het tweede perceel lag in de wijk Hemelse Breedte en het laatste perceel in de wijk Wijnveld.⁴² Bovendien verschilde bij deze groep landbouwers de ligging naargelang het om eigengeërfd dan wel pachtland ging: de bedrijfszetel en de direct omliggende gronden hielden zij meestal in eigendom, de verder afgelegen percelen waren doorgaans pachtgronden. Andries De Ruyscher bijvoorbeeld (kaart 1), in 1670 uitbater van een landbouwbedrijf van vier hectare, hield alleen zijn eigen hoeve in eigendom, in de wijk Graveneecke, de overige percelen hield hij in pacht. Zij lagen los verspreid over de wijken Graveneecke, Klein Ast, Groot Ast en Quatvelt. Hetzelfde gold voor Pieter De Meester de jongere (kaart 1). Hij bezat zijn eigen hoeve in de wijk Swaenvelt, maar bewerkte daarnaast een kleine drie hectare pachtland, los verspreid gelegen over de wijk Groot Ast. Voor de kleine boeren bestond het ruimtelijk patroon dus uit een spreiding van gepachte percelen excentrisch ten opzichte van de hoeve, die dan meestal in eigen bezit was.

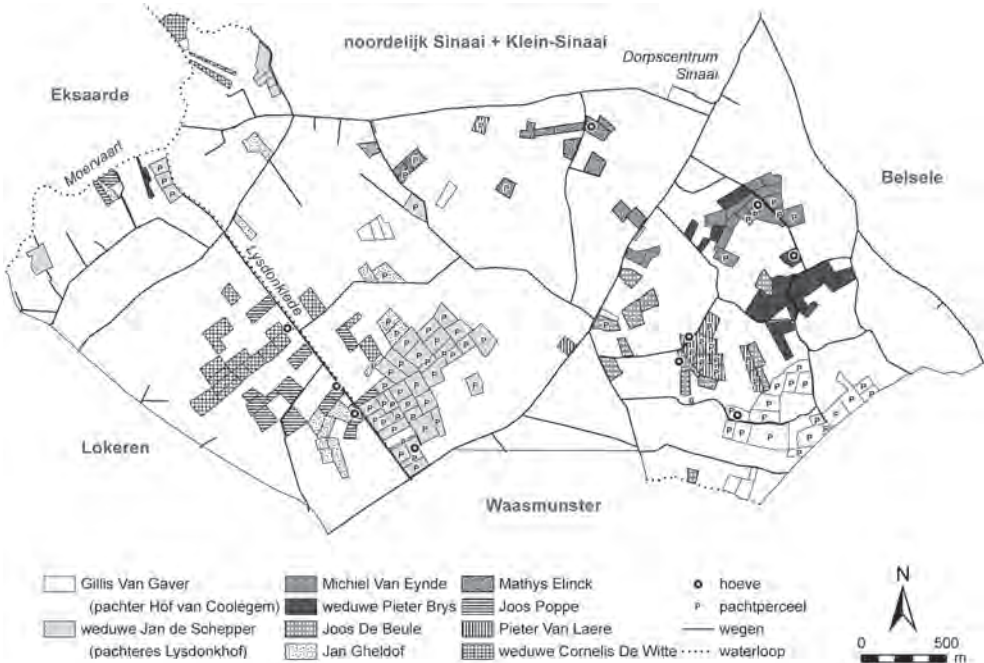
42. Dit voorbeeld en de hierna volgende in deze paragraaf komen uit RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

RECONSTRUCTIEKAART 3 *Ruimtelijke organisatie van de percelen bewerkt door landbouwers met een bedrijf tussen vijf en tien hectare*

Beide kanten van het spectrum, de kleine boeren enerzijds en de grotere boeren anderzijds, organiseerden hun bedrijfsareaal dus op een verschillende manier. Welk ruimtelijk patroon vertoonden ten slotte de middelgrote landbouwbedrijven? Ook deze uitbaters dienden een behoorlijke afstand af te leggen. Aaneengesloten exploitatieblokken rondom de hofstede zoals bij de grootste uitbatingen kwamen zelden voor. Toch probeerden deze landbouwers de excentrisch gelegen percelen te groeperen. De situatie waarbij één of meerdere percelen dicht bij de bedrijfszetel lag en een aantal al dan niet gepachte percelen zich in groep verderaf situeerden, blijkt kenmerkend voor de middelgrote boeren. Andries Van Poecke (kaart 2), in 1670 uitbater van zeven hectare, bewerkte drie percelen in de nabijheid van zijn boerderij. Daarnaast lagen vier gronden gegroepeerd in een andere wijk op ongeveer anderhalve kilometer van de hoeve. Bij een aantal middelgrote landbouwers lagen bovendien excentrische percelen in groep, evenwel gepacht van verschillende eigenaars. Zo was een van die vier excentrisch gelegen percelen van Andries Van Poecke eigendomsland, de overige drie pachtgronden. Dit wijst ontgezeglijk op een streven naar concentratie van de landerijen.

RECONSTRUCTIEKAART 4 Ruimtelijke organisatie van de percelen bewerkt door landbouwers die meer dan vijftien hectare bewerken

Het Sinaaise ruimtelijke patroon verklaard

Terwijl de algemene visie uitgaat van een bewuste spreiding van de percelen, wijzen de Sinaaise gegevens eerder op een tendens tot concentratie. De ruimtelijke schikking van de landerijen over de lappendeken aan minuscule, regelmatige blokpercelen divergeerde evenwel naargelang de bedrijfsgrootte: hoe groter de oppervlakte bewerkt door een landbouwer, hoe sterker de tendens tot concentratie, met daarbij een onderscheid tussen de gepachte en de eigengeërfde gronden. Welke factoren kunnen dit ruimtelijke patroon verklaren? Hierna volgend komen de beïnvloedende factoren een voor een aan bod. De precieze afzonderlijke impact van elke factor is echter moeilijk af te wegen, vaak door een gebrek aan contemporair bronnenmateriaal en vooral door een gebrek aan vergelijkende studies. Bovendien werkten de benoemde factoren onderling op elkaar in en moet ik derhalve hun dialectisch samenspel benadrukken.

Bij de verklaring van de kenmerken van een landschap wordt in de literatuur steevast als eerste de ontginningssituatie aangeduid. In Sinaai komt het regelmatige percelleringspatroon ongetwijfeld voort uit een systematische ontginning. In vergelijking met andere Vlaamse regio's nam de ont-

ginning van het Land van Waas pas relatief laat een aanvang, in de twaalfde en dertiende eeuw. Tot dan strekte zich hier een geprivilegieerd jachtgebied van de Vlaamse graven uit, het zogenaamde Koningsforeest. De graaf stimuleerde vanaf het einde van de twaalfde eeuw een grootschalige ontginning. Uitgevoerd door vrije boeren en hoogstwaarschijnlijk gecoördineerd door de cisterciënzerabdij van Boudelo, gelegen op de grens van Sinaai, Moerbeke en Stekene en dankzij de steun van de Vlaamse graven uitgegroeid tot een immense grootgrondbezitter, resulteerde die ontginning in een regelmatig percelleringspatroon.⁴³

Ten tweede wijzen diverse auteurs op de eigendomsverhoudingen als bepalend voor de inrichting van een landschap. Recent werd gewezen op de hoge graad aan continuïteit tussen het occupatiepatroon uit de ontginningsfase en de eigendomsverhoudingen in latere fases.⁴⁴ Inderdaad, boerenbezit overheerste in het vroegmoderne Land van Waas: omstreeks 1570 bezat de rurale lokale bevolking er 87 procent van de grond.⁴⁵ In Sinaai bedroeg dat aandeel in 1670 80 procent. De overige 20 procent was grotendeels in handen van de abdij van Boudelo.⁴⁶ De cisterciënzers handhaafden hun positie als grootgrondbezitters, ondanks dat zij aan het einde van de zestiende eeuw naar Gent verhuisden als gevolg van de godsdiensttroebelen. De band met de oorspronkelijke vestigingsplaats bleef bestaan in de vorm van verpachtte uithoven.⁴⁷ De Sinaaise boeren hadden dus een belangrijk aandeel in de bezitsrechten en bijgevolg een zekere autonomie bij de organisatie van het landschap.

De combinatie van overheersend boerenbezit met een egalitair erfrecht, een derde factor, veroorzaakte een graduele verbrokkeling van de eigengeerfde percelen, zoals in de literatuur algemeen gesteld.⁴⁸ Een proces dat, zoals in de rest van zandig Vlaanderen waar een egalitair erfrecht heerste, ongetwijfeld ook in Sinaai plaatsvond tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne periode. In welke mate de opsplitsingen in Sinaai werkelijk het gevolg zijn van erfdelingen kan pas nagegaan worden door een intensief diachronisch onderzoek. Voor de onderzochte periode kan ik vaststellen dat opsplitsingen van percelen veelvuldig voorkwamen: omstreeks 1730 was minstens 6 procent van de Sinaaise percelen uit 1670 in een of meerdere parten verdeeld.⁴⁹

43. A. Verhulst, *Landbouw en landschap in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel 1995) 117.

44. B.J.P. van Bavel, *Manors and markets*, 86-93.

45. A. Van den Abeele, 'De penningkohieren als sociaaleconomische en demografische bron: Het Land van Waas omstreeks 1571', *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* (voortaan AKOKW) 90 (1987) 173-175.

46. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

47. P. Pas, *De Wase en Gentse Boudelo-abdij*, 69.

48. A. Verhulst, 'Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest', in: L. Genicot (ed.), *Typologie des sources du Moyen Age occidental* (Turnhout 1995) 73.

49. RABE, OAS, 127: prijsboek van Sinaai, 1757 (ca. 1730).

De eigendomsverhoudingen in combinatie met het vigerende erfrecht verklaren niet alleen het gefragmentariseerde percelleringspatroon, maar ook deels de verschillen in concentratie van het bedrijfsareaal van de Sinaaise landbouwers. Bij enkele van de grootste uitbatingen was de landconsolidatie rondom de bedrijfszetel quasi compleet, zoals bij het Lysdonkhof en het Hof van Coolegem (kaart 3). Deze twee uitbatingen gaan ver terug in de tijd, respectievelijk tot minstens de dertiende eeuw en tot minstens de vijftiende eeuw. Het Lysdonkhof fungeerde aanvankelijk als een uithof van de abdij van Boudelo. Nadat de monniken zich terugtrokken in Gent aan het eind van de zestiende eeuw, bouwden zij Lysdonk uit tot imposant buitenverblijf met pachthoeve. Het Hof van Coolegem vormde het centrum van een gelijknamige heerlijkheid, waarvan de houders in de zeventiende eeuw in Antwerpen resideerden.⁵⁰ Beide uitbatingen vielen door hun specifiek statuut niet ten prooi aan successieve opsplitsingen door het erfrecht: het Lysdonkhof was kerkelijk bezit, het Hof van Coolegem was als heerlijkheid onderhevig aan het primogenituur erfrecht. Deze uitbatingen werden bovendien integraal uitgegeven als imposante pachtboerderijen; de beslissing tot opsplitsing van de landerijen lag dus niet bij de gebruiker van de percelen, maar bij de eigenaar. De hoeve bleef één geheel vormen en ook de oppervlakte van de constituerende percelen bleef groter. De gemiddelde oppervlakte van de percelen behorend tot het Lysdonkhof bedroeg in 1670 één hectare, terwijl de Sinaaise percelen gemiddeld 0,60 hectare omvatten.

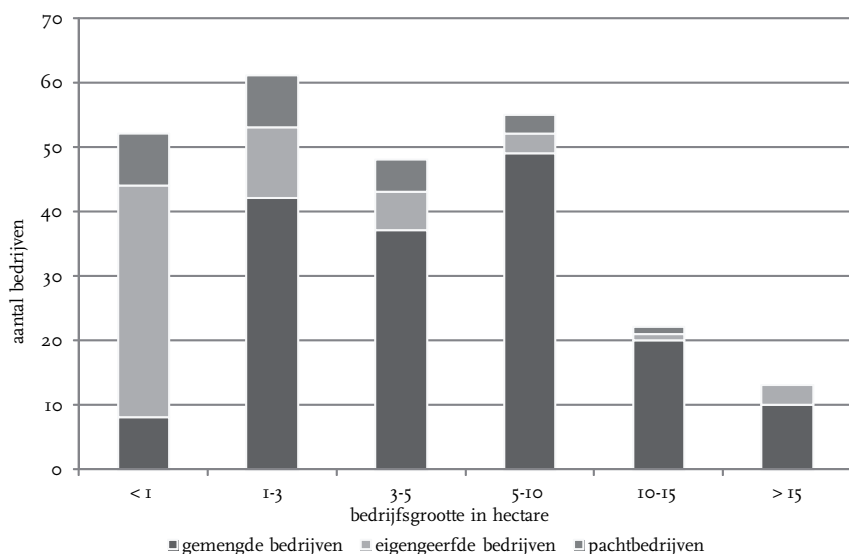
Dit verklaart de verschillen in ruimtelijke schikking tussen de gedeeltelijk of volledig eigengeërfde exploitaties nog niet. Waarom dienden de grotere boeren een kortere afstand af te leggen in vergelijking met de kleine uitbaters? De discrepantie is hoogstwaarschijnlijk toe te schrijven aan hun uiteenlopende financiële positie: bij het vrijkomen van een perceel waren de mogelijkheden van de kleine boeren beperkter. De simpele tegenstelling tussen rijk en arm op basis van het bezit of gebruik van grond volstaat evenwel niet. Om het graduele onderscheid te verklaren moeten we ons richten op de sociaal-economische kenmerken van de rurale gemeenschap. Welk type landbouwbedrijven waren binnen het dorp werkzaam en hoe voorzagen zij in hun inkomen? In de literatuur werd met deze vierde factor tot nu toe nauwelijks rekening gehouden.

In de zeventiende eeuw domineerden in Sinaai talrijke kleine bedrijfjes. Ongeveer 65 procent bebouwde in 1670 minder dan vijf hectare (zie grafiek 2). Bedrijven met meer dan vijftien hectare daarentegen vertegenwoordigden een minderheid van de huishoudens. Zoals elders in vroegmodern zandig Vlaanderen bestond hier een polarisatie tussen enerzijds talrijke kleine

50. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670; F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Sint-Nikolaas* (Gent 1879) 15-16.

bedrijven, te klein om in hun eigen levensonderhoud te voorzien, en anderzijds enkele grote landbouwuitbatingen.⁵¹ De Sinaaise landbouwers bewerkten voornamelijk hun eigen gronden. In vele gevallen volstond dit eigen bezit niet om een leefbaar landbouwbedrijf uit te bouwen. De meerderheid van de landbouwers pachtte derhalve een of meerdere losse percelen (zie grafiek 2).

GRAFIEK 2 *Grootte van de landbouwbedrijven en het belang van pacht in Sinaai in 1670*

Hoe voorzagen de verschillende groepen Sinaaise landbouwers in hun levensonderhoud? Het landboek verschaft hieromtrent geen informatie. Daarom combineerde ik de gegevens uit het landboek met betrekking tot de eigendomsverhoudingen en de bedrijfs grootte met informatie uit boedelbeschrijvingen.⁵² In deze officiële nalatenschappen van een erflater met een of meerdere minderjarige kinderen werden alle onroerende bezittingen, maar ook de roerende goederen zoals dieren, landbouwwerktuigen en oogstvoorraden opgesomd teneinde het fortuin van de erfgenamen veilig te stellen.⁵³ In de boedels ging ik op zoek naar personen voorkomend in het landboek: het resultaat bestond uit een analyse van de bedrijfsvoering van 85 landbou-

51. E. Thoen, 'A "commercial survival economy"', 111-121.

52. RABE, ALVSB, 101-103: boedelbeschrijvingen Sinaai 1660-1689.

53. Voor kritiek bij het gebruik van boedels als bron voor de rurale samenleving, zie E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent 1988) 671-675.

wers werkzaam in Sinaai tussen 1660 en 1680.⁵⁴ Deze analyse leerde dat alle landbouwers akkerbouw met veeteelt combineerden. Een kleine hoeveelheid vee hield men in de eerste plaats voor de mestproductie; commerciële veeteeltbedrijven kwamen niet voor.⁵⁵ De dominantie van de gewassen rogge en boekweit, aangevuld met een kleine hoeveelheid peulvruchten, wijst bij de kleine bedrijven ontegenzeggelijk op zelfvoorziening. De grote bedrijven daarentegen riskeerden het naast rogge en boekweit ook haver, tarwe en gerst te zaaien. De meeste landbouwers, ook de allerkleinste, reserveerden een plekje voor de teelt van vlas. Over het belang van vlasverwerking op het Vlaamse platteland bestaan weinig twijfels: de opbrengst van de minuscule landbouwbedrijven volstond niet om in hun levensonderhoud te voorzien waardoor tewerkstelling in de rurale nijverheid een broodnodige aanvulling bood. Het al dan niet zelf geteelde vlas werd thuis gesponnen en geweven in arbeidsdode periodes en was bestemd voor de internationale markt.⁵⁶ Minder dan de helft van de bestudeerde gezinnen bezat een paard. De weinige paarden in het dorp kenden evenwel een hoog rendement: paarden werden frequent uitgeleend aan paardloze boeren, mogelijk in ruil voor arbeid bij de paardenboer.⁵⁷ De relatie tussen de zogenaamde keuterboeren en bemiddelde paardenboeren ziet men tegenwoordig als fundamenteel voor het functioneren van de vroegmoderne Vlaamse rurale samenleving.⁵⁸

De uiteenlopende inkomensstrategie van de Sinaaise landbouwers speelde een rol bij de verschillende ruimtelijke organisaties van het bedrijfsareaal. De grote landbouwbedrijven richtten zich in hun inkomensstrategie meer op de markt en dienden personeel aan te nemen. De pachter van het Lysdonkhof stelde zo in 1666-1667 permanent vijf mensen tewerk.⁵⁹ Arbeid was over het algemeen een kostbaar goed op de grote landbouwbedrijven.⁶⁰ Arbeidsbesparende maatregelen zoals het concentreren van de percelen in de onmid-

54. Beide aangewende bronnen geven momentopnames: tien jaar verschil in opstellen hanteerde ik als maximum. De gegevens uit de onderzochte boedelbeschrijvingen verzamelde ik in een databank. De resultaten worden uitgebreid besproken in L. Vervaet, 'De sociaal-economische organisatie in een Wase plattelandsgemeenschap en de relatie met het landschap: Sinaai in de 17e eeuw', *AKOKW* 112 (2009) 24-35.

55. J. Blomme, 'Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas (18e eeuw)', *AKOKW* 87 (1984) 198.

56. B.J.P. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries? The importance and nature of market-oriented non-agricultural activities on the countryside in Flanders and Holland', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 81 (2004) 181-183.

57. RABE, ALVSB, 101-103: databank boedels Sinaai, 1660-1680.

58. T. Lambrecht, *Een grote hoeve*, 113-123; R. Vermoesen, *Markttoegang*, 125-161.

59. RABE, ALVSB, 101-103: database boedels Sinaai, 1660-1680, Boedel Jan filius Laureys De Schepper, 1667. Over dagloners ingehuurd tijdens de oogstmaanden vond ik niets terug in de boedel.

60. E. Thoen, 'Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden met de nadruk op de agrarische maatschappij', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 155.

dellijke buurt van de bedrijfszetel waren dus aangewezen. De rendabiliteit van het bedrijf boette namelijk in als het vervoer van mest naar de percelen, het vervoer van de oogst naar de boerderij en het afleggen van het traject tot aan de percelen door de ingehuurde arbeidskrachten veel tijd in beslag nam door een excentrische ligging van de landerijen. Bovendien mogen we niet vergeten dat de toestand van het wegennet vóór de achttiende eeuw zeer vaak te wensen overliet. Het lijkt er dus op dat de grote Sinaaise boeren naar een afronding van de landerijen streefden met het oog op een hoge arbeidsproductiviteit. Anderzijds weken zij soms bewust af van dit patroon. Een mooi voorbeeld hiervan vormt het bedrijf van Cornelis De Witte (kaart 3), die een oppervlakte van 21 hectare eigendomsland uitbaatte. Een groot deel van zijn percelen sloot loodrecht aan op de hoeve. Niettemin gebruikte hij een aantal repelpercelen langs de Moervaart. Cornelis De Witte was niet de enige, ook Pieter Brys (kaart 3) en Joos Poppe (kaart 3), eveneens uitbaters van een omvangrijk eigengeëfd landbouwbedrijf, verlieten hun aaneengesloten complex voor deze specifieke gronden.⁶¹ Hier bevonden zich namelijk de meersen die hoogwaardig hooi voortbrachten, essentieel als voedsel voor het vee om te kunnen overwinteren. Relatief gezien bezat deze groep landbouwers het meeste vee, vandaar het belang van de meersen voor hun bedrijfsvoering.⁶² Ook vermeldenswaardig in dit verband zijn de percelen met boomaanplantingen, eveneens grotendeels geëxploiteerd door de rijke landbouwers.⁶³ Hun bedrijfsvoering, gespecialiseerd en gericht op het commercialiseren van hun opbrengsten, deed deze landbouwers uitkijken naar deze specifieke gronden. De Sinaaise keuterboeren daarentegen, veeleer gericht op zelfvoorziening, gebruikten uitsluitend de percelen aangeduid als tijdelijk of permanent bouwland. De intrinsieke kwaliteit van de percelen was voor hen vooral cruciaal. Indicatief in dit opzicht is dat 80 procent van de gronden bewerkt door de kleine boeren tot de meest productieve gronden van Sinaai behoorden, terwijl dat aandeel bij de grotere landbouwers ongeveer 65 procent bedroeg.⁶⁴ Op deze manier speelde de bodem, een vijfde factor, een minimale rol bij

61. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

62. RABE, ALVSB, 101-103: databank boedels Sinaai, 1660-1680.

63. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

64. Bij de berekening van het op te brengen bedrag aan belastingen hield men rekening met de verschillen tussen de percelen. In het landboek kende men daarom aan elk perceel een waarde toe in guldens per bunder. Op basis van het toegekende bedrag werd de belastbare oppervlakte van elk perceel berekend en dus wat eenieder diende bij te dragen. Die waarden moesten we echter met de nodige restricties behandelen. Als schatters traden namelijk de rijkste landbouwers van het dorp op. Een aantal onder hen bekleedde ook een schepenambt in het dorpsbestuur. Als grootgrondbezitters konden ze hun aandeel in de verschuldigde lasten minimaliseren door systematisch de percelen van de kleine boeren te overschatten. De genoemde indicatie kan dus eveneens het resultaat zijn van fraudepraktijken.

de ruimtelijke organisatie. De kleine landbouwers deden, gezien de geringe omvang van hun bedrijf, geen beroep op personeel, maar beschikten over de goedkope arbeid van de gezinsleden, die niet als een kostenpost beschouwd werd.⁶⁵ Beide factoren verklaren waarom de kleine Sinaaise landbouwers, in vergelijking tot de rijkere boeren, minder belang hechtten aan landconsolidatie. Mijn studie suggereert dat ook de commerciële activiteiten van de Sinaaise keuterboeren, namelijk de teelt en de bewerking van het vlas, bovenstaande verklaring niet ondermijnt. Integendeel, het vlas putte de grond sterk uit maar genereerde hogere inkomsten per oppervlakte-eenheid dan om het even welk graan, waardoor de kleine landbouwers ongetwijfeld bereid waren een langere afstand af te leggen naar een geschikt perceel. Tijdens de achttiende eeuw, toen de vlasteelt in het Land van Waas als gevolg van de gestegen vraag een absolute bloeiperiode beleefde, kochten de keuterboeren zelfs groeiend vlas aan in de Zeeuwse polders om zelf te oogsten en een eerste verwerking te geven.⁶⁶

Het feit dat voor vele Sinaaise gezinnen het inkomen uit hun minuscule landbouwbedrijf niet volstond om te overleven, verklaart eveneens waarom we hun hoeves voornamelijk in het dorpscentrum aantreffen. Die locatie bood meer kans op alternatieve inkomstenbronnen zoals het openhouden van een herberg of het uitoefenen van een ambacht. Jacques Van Beirleir bijvoorbeeld bewoonde zijn eigen huis aan het dorpsplein. Hij bewerkte in 1670 ongeveer één hectare land, maar combineerde die inkomsten met een handeltje in stoffen en het maken van kledij.⁶⁷ Dit fenomeen is niet uniek voor Sinaai: ook in Schelderode ten zuiden van Gent situeerden de kleinste uitbatingen zich omstreeks 1680 rondom het centrale dorpsplein, terwijl de grotere bedrijven meestal perifeer ten opzichte van de dorpskern lagen.⁶⁸

Een zesde factor die de ligging van de landerijen beïnvloedde, vormt de grond- en pachtmarkt, meer bepaald de mate aan openheid en flexibiliteit van deze markt. Restricties bij het verkopen of verpachten van gronden konden een flinke rem zetten op de ordening van de landerijen. In Sinaai was het pachten van grond belangrijk, vooral in de vorm van losse, kleine perceel-spachten die het eigengeërfd bedrijf aanvulden. Onder meer de gronden van Boudelo stonden ter beschikking, maar significanter waren de pachtrelaties

65. De vroegmoderne Vlaamse landbouwbedrijven waren soms zodanig klein dat, ondanks de voortdurende intensieve bewerking door de verschillende gezinsleden, een seizoensgebonden werkloosheid veelvuldig voorkwam, Thoen, 'A "commercial survival economy"', 112. 66. P. Lindemans, *Geschiedenis*, deel 2, 223.

67. RABE, ALVSB, 101-103: database boedels Sinaai, 1660-1680, boedel Jacques Van Beirleir, 1676; RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

68. P.J. Lachaert, 'De landschapsgeschiedenis van Schelderode: ruimtelijke ordening en organisatie van het cultuurlandschap (12de-18de eeuw)' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1998) 289.

tussen de dorpelingen onderling. In 1670 was minstens 60 procent van de verpachte percelen in het bezit van een lokale bemiddelde landbouwer of rentenier, die frequent aan verwanten of burens verpachtte.⁶⁹ Dit sluit aan bij de resultaten van recent onderzoek voor andere vroegmoderne Vlaamse dorpen, dat aantoonde dat de rijkste landbouwers vaak een gedeelte van hun gronden in pacht uitgaven. De bestudeerde bronnen schieten op dit vlak tekort, maar analoog aan voornoemde studies vermoed ik dat die pachtrelaties eerder een informeel karakter hadden en ingebed waren in de lokale ruilnetwerken.⁷⁰ Ook de verpachting door de abdij van Boudelo gebeurde hoogstwaarschijnlijk niet op een open en competitieve manier. Het Lysdonkhof bijvoorbeeld, de grote pachthoeve van de abdij, was in de tweede helft van de zeventiende eeuw minstens vier opeenvolgende pachttermijnen in handen van dezelfde familie.⁷¹ Maar ook de kleine percelen keerden na afloop van de termijn frequent terug naar de voorgaande pachter.⁷²

De Sinaaise boeren, met uitzondering van de uitbaters van het Lysdonkhof en Coolegem, pachtten dus losse percelen van hun burens of verwanten en in laatste instantie van de abdij van Boudelo. Hoogstwaarschijnlijk gebeurde dit op grond van de levenscyclus van het gezin. In de literatuur wordt benadrukt dat bij kleine gezinsbedrijven de oppervlakte aan bewerkte grond mee evolueerde met het potentieel aan arbeidskrachten binnen het gezin.⁷³ Vandaar wellicht het vastgestelde ruimtelijke patroon dat de enkele gepachte gronden bij kleine boeren vaak verder van de hoeve verwijderd lagen wegens de tijdelijkheid van de bedrijfsuitbreiding.

Hoewel niet georganiseerd via een open, competitief systeem werkte de pachtmarkt in combinatie met de tijdelijke noden van de dominerende gezinsbedrijven de versnippering van de Sinaaise landerijen eerder in de hand. In welke mate de grondmarkt een invloed uitoefende, is moeilijker te achterhalen. De registratie van grondtransacties gebeurde allesbehalve consequent.⁷⁴ In de literatuur benadrukt men dat boerenbezit in combinatie met een egalitair erfenissysteem correspondeerde met een grote grondmobiliteit en een actieve grondmarkt. Het erfdeel volstond vaak niet om een volwaardig

69. RABE, OAS, 78 en 126: databank eigenaars en gebruikers Sinaai, 1670.

70. T. Lambrecht, *Een grote hoeve*, 134; R. Vermoesen, *Marktoegang*, 140-143.

71. Rijksarchief Gent (voortaan RAG), Archief van de Abdij van Boudelo, te Sinaai-Waas en te Gent, 530: Handboek van ontvangst van land- en tiendenpacht in o.a. Sinaai 1666-1690, f° 117-119; 1554: Pachtcontracten 1665, Pachtcontract Jan filius Laureys De Schepper.

72. RAG, Archief van de Abdij van Boudelo, te Sinaai-Waas en te Gent, 530: Handboek van ontvangst van land- en tiendenpacht in o.a. Sinaai 1666-1690, f° 101-140.

73. E. Vanhaute, 'Structure and strategy. Two rural communities in the Kempen region in Belgium, 1850-1910', *History of the family* 9 (2004) 194-195.

74. Voor Sinaai ontbreken zelfs de wettelijke passeringen, die voor andere dorpen inlichtingen kunnen verschaffen over de grondmarkt.

bedrijf op te bouwen zodat de boer gronden moest aankopen of pachten.⁷⁵ In de streek rond het Vlaamse Oudenaarde was tijdens de zestiende eeuw gemiddeld minstens 30 procent van het bezit verworven door aankoop. Vooral de kleine bezitters kochten gronden aan. Wellicht hadden deze aankopen de bedoeling het geërfde bezit naar een leefbaardere oppervlakte uit te breiden.⁷⁶ Op basis van de Sinaaise boedelbeschrijvingen, waarbij een onderscheid gemaakt werd tussen het geërfde en het aangekochte onroerend goed, kan een gelijkaardige betrachting afgeleid worden. Gemiddeld kochten de boeren in de periode 1660-1680 vier stukken land aan tijdens hun huwelijk, dat bij het overlijden van een van de partners ongeveer 45 procent van hun totale bezit uitmaakte. Andries Van Peteghem en zijn vrouw erfden bijvoorbeeld samen anderhalve hectare land en kochten gedurende hun huwelijk tweeënhalve hectare land.⁷⁷ Uit deze beperkte informatie leid ik af dat de grondmarkt hoogstwaarschijnlijk geen belemmering vormde bij de inrichting van het bedrijfsareaal, maar dat de Sinaaise landbouwers omstreeks 1670 toch de voorkeur gaven aan het tijdelijk pachtten van kleine lapjes grond om een leefbaar bedrijf op te bouwen.

Besluit

Met dit artikel heb ik getracht een belangrijk, maar tot nu toe onderbelicht aspect van de rurale geschiedenis onder de aandacht te brengen, namelijk de mate van ruimtelijke spreiding van de landerijen op het vroegmoderne platteland. Historici beschouwen de verbrokkeling van landerijen van een landbouwbedrijf in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode als een bewuste keuze van boeren. Volgens hen woog het inperken van het risico op misoogsten en de optimale exploitatie van de verschillende bodemtypes niet op tegen het verlies van tijd en geld om versnipperde percelen te bewerken. De casus Sinaai lijkt echter aan te tonen dat landbouwers niet zozeer naar een spreiding van hun areaal streefden, maar eerder naar een concentratie van de landerijen rondom de bedrijfszetel. Alleen de uitzonderlijke productiviteit van bepaalde percelen deed hen van dit patroon afwijken. Het opvallende verschil in landconsolidatie tussen de minuscule bedrijfjes enerzijds en de

75. B. Derouet, 'Pratiques successorales et rapport à la terre: les sociétés paysannes d'Ancien Régime', *Annales* 44 (1989) 176-177.

76. E. Thoen en T. Soens, 'Appauvrissement et endettement dans le monde rurale. Etude comparative du crédit dans les différents systèmes agraires en Flandre au bas Moyen Age et au début de l'Epoque Moderne', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Il mercato della terra secc. XIII-XVIII. Atti delle "Settimane di Studi" e altri convegni* (Florence 2003) 717-720.

77. RABE, ALVSB, 101-103; databank boedels Sinaai, 1660-1680; boedel Andries Van Peteghem, 1669.

uitgestrekte bedrijven anderzijds, in combinatie met een analyse van hun bedrijfsvoering, bracht me bovendien op het spoor van een andere, tot nu toe zelden belichte factor die de ruimtelijke schikking van de landerijen bepaalde, namelijk verschillen in de inkomensstrategie van boeren binnen één rurale gemeenschap. De grote Sinaaise landbouwers bleken immers gericht op de commercialisatie van hun producten en werkten voornamelijk met gesalarieerde arbeid. Een hoge arbeidsproductiviteit werd gegarandeerd bij een complete landconsolidatie rondom de boerderij. De talrijke kleine gezinsbedrijven daarentegen streefden in de eerste plaats naar zelfvoorziening. De ligging van hun percelen rondom hun hoeve, doorgaans tijdelijk gepacht afhankelijk van de gezinscyclus, was minder cruciaal, aangezien zij een beroep deden op de arbeidskracht van eigen familieleden. De hoeves van de allerkleinste uitbatingen groepeerden zich bovendien in het dorpscentrum, waar de kans op alternatieve inkomstenbronnen groter was.

Hoewel de casus Sinaai op sociaal-economisch vlak representatief is voor zandig Vlaanderen, zal verder onderzoek moeten uitwijzen in hoeverre die representativiteit ook opgaat voor het vastgestelde ruimtelijk patroon. Het lopende inventarisatieproject van landboeken en andere vroegmoderne cartografische bronnen, een samenwerking van de Universiteit Gent, het Rijksarchief en de Provincie Oost-Vlaanderen, zal ongetwijfeld aan dit toekomstig onderzoek tegemoetkomen.⁷⁸ Met het oog op de diepgaande veranderingen die de Vlaamse rurale samenleving zal doormaken in de achttiende en negentiende eeuw kan een onderzoek naar een evoluerend ruimtegebruik nieuwe aspecten onthullen over de inkomensstrategie van de verschillende groepen op het platteland.⁷⁹ Gaan keuterboeren bijvoorbeeld frequenter samenwonen in het dorpscentrum? Ook uitbreiding naar andere regio's van de Nederlanden, waar bijvoorbeeld uitgestrekte commercieel georiënteerde pachtboerderijen overheersten tijdens de vroegmoderne periode, lijkt me wenselijk. Voor dit type bedrijven, voornamelijk inzetend op arbeidsbesparende maatregelen, veronderstel ik een grote mate van landconcentratie.

Hoe dan ook toont dit artikel aan dat dergelijk onderzoek rekening zal moeten houden met de inkomensstrategie van boeren om een geschikte verklaring te bieden voor de ruimtelijke organisatie van de landerijen, naast de traditioneel aangehaalde factoren zoals de ontginningssituatie, eigendomsverhoudingen, erfrechtpraktijken of de grondmarkt. Hoewel deze studie slechts een momentopname biedt van een zeventiende-eeuwse situatie en

78. Zie *Oost-Vlaamse landboeken en ommelopers worden in kaart gebracht*, http://www.oost-vlaanderen.be/public/cultuur_vrijetijd/cultuur/erfgoed_monumenten/erfgoed_kijker/landboeken_ommelopers/index.cfm (6 februari 2012).

79. E. Vanhaute en L. Van Molle, 'Het einde van de overlevingslandbouw, 1750-1880', in: Y. Segers en L. Van Molle (eds.), *Leven van het land. Boeren in België, 1570-2000* (Leuven 2004) 13-48.

dus verder onderzoek in tijd en ruimte nodig is, toont ze ten slotte aan dat het intensief gebruik van GIS en het toepassen van *spatial analysis*-methodes bij de studie van pre-kadastrale bronnen een beloftevolle toekomst kunnen bieden voor het onderzoek naar een van de belangrijkste fundamenten van de rurale samenleving, namelijk het grondgebruik van boeren.

Over de auteur

Lies Vervae (1985) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Sinds 2008 is zij verbonden als assistent aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent, waar zij een doctoraatsverhandeling voorbereidt over het domeinbeheer van het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de late middeleeuwen en zestiende eeuw. Zij focust daarbij op de pachtpolitiek van de grootgrondbezitter in het Vlaamse kustgebied, in deze periode evoluerend naar een regio met een grootschalige en marktgerichte landbouw.

Lies.vervae@ugent.be.